

*Степан БОРЧУК*

## ПРОБЛЕМАТИКА ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ЕНЦИКЛОПЕДИСТИЦІ

Висвітлено події Першої світової війни на сторінках вітчизняних енциклопедичних видань. Зібраний матеріал критично оцінено з точки зору українознавства. Проведено порівняльний аналіз трьох відомих енциклопедичних видань, які містять відомості про події Першої світової війни на своїх сторінках. Розглянуто проблеми біженства, соціально-економічного розвитку країн Європи у період військових дій.

*Ключові слова:* енциклопедія, “Українська радянська енциклопедія”, “Енциклопедія історії України”, “Енциклопедія українознавства”, Перша світова війна.

Події Першої світової війни стали визначальними в долі багатьох європейських народів і держав. Збройне протистояння небачених до того часу масштабів викликало зрушення не тільки в суспільно-політичному та соціально-економічному житті, а й на рівні індивідуальної та колективної свідомості сотень мільйонів людей. Акумуляований у попередні десятиліття конфліктогенний потенціал, спричинений внутрішніми й зовнішньополітичними антагонізмами, не міг залишити за межами його впливу жодну сферу буття.

Політичні сили, що сповідували радикальні засоби розв’язання складних суспільних проблем, на гребені війни та її руйнівних наслідків зуміли мобілізувати на протестні акції величезні маси. У результаті взаємодії багатьох чинників у кількох європейських країнах вибухнули революції, а з карти світу зникли дві імперії – Австро-Угорська і Російська.

Перша світова війна сформувала передумови для бурхливого розвитку національно-визвольного руху та появи нових держав, які стали результатом боротьби народів за свою незалежність і державний суверенітет. Однією з таких спільнот виступив український народ, який у 1917 р. виборов і в драматичній боротьбі відстоював своє право на самовизначення та гідне місце у світовій системі координат.

Отже, цивілізаційне значення процесів, що відбувалися в період Першої світової війни, важко переоцінити. Цілком природно, що їхньому осмисленню присвячені праці істориків, політологів, економістів, соціологів, фахівців військової справи. Історіографічний пласт у цій тематичній ніші насичений літературою різних жанрів, зокрема й енциклопедичною. Попри те, що цей специфічний вид наукової продукції формується, як правило, на основі “сухого залишку” історичного знання, автори енциклопедій доволі виразно позиціонують не тільки певні методологічні й концептуальні орієнтири, а й політичні вподобання та прихильність до певних цінностей. На енциклопедичні тексти впливає не тільки стан розвитку історичної

науки на тому чи іншому часовому відрізку, а й суспільно-політична система, пануюча ідеологія, домінуючі настрої в соціумі.

Щоб з'ясувати відмінності і схожі риси у зображенні та інтерпретації подій Першої світової війни, що продукувались у різному середовищі та політичних реаліях, зіставимо тексти трьох енциклопедичних видань: “Енциклопедії українознавства”, “Української радянської енциклопедії”, “Енциклопедії історії України” – роботу над якою щойно завершив колектив Інституту історії України й велика група українських і зарубіжних авторів.

Очевидно, зайве нагадувати, що еміграційне середовище, науковці якого творили “Енциклопедію українознавства”, наклало специфічний відбиток не тільки на концепцію видання, а й на його зміст, стиль викладу й мову, баланс матеріалів, а також відповідні акценти. Саме “Енциклопедія українознавства” стала першим україномовним проектом у цьому жанровому сегменті.

Матеріал про Першу світову війну для “Енциклопедії українознавства” підготував А. Жуковський. Він опублікований у “Словниковій частині – додатку” у статті “Світові війни” і починається із з’ясування політичної позиції української спільноти Австро-Угорщини і Росії. У першому випадку наголошено, що “загальним наставленням українського політичного проводу західних українців (Головна Українська Рада 1914–1915, згодом Загальна Українська Рада, українська парламентарна репрезентація) була лояльність до Австрії і боротьба проти Росії, щоб визволити Україну «з московських кайданів» і побудувати самостійну українську державу на Наддніпрянщині. Галичина, Буковина і Закарпаття мали б творити автономну українську одиницю в складі Австро-Угорщини”. Підкреслено особливу роль Союзу визволення України – політичної організації емігрантів з зони російської окупації, які перебували на території Австрії і “за підтримкою центральних держав вели акції дипломатичні, інформативно-видавничі, а також допомогово-культурні серед полонених українців російської армії”. На переконання автора, СВУ, який входив до складу Загальної Української Ради, надавав останній “всеукраїнського характеру”.

За іншим сценарієм розвивалися події в підросійській Україні. А. Жуковський наводить позицію керівництва ТУП, яке виступало за війну проти Австрії, уряд якої “переслідував українців” і за лояльність до російських властей розраховувало після перемоги на те, що вона надасть українцям Наддніпрянщини “належні їм права”. Однак марність цих сподівань підкреслили заборона російським урядом українських видань, громадських та культурно-освітніх об’єднань (зокрема “Прогресу”), переслідування УСДРП і УПСР та окремих політичних і громадських лідерів (М. Грушевського та ін.).

З усіх трьох статей про Першу світову війну тільки А. Жуковський згадує про “талергофську проблему”, пов’язану з репресіями австрійського уряду проти русофілів. Водночас піддана критиці окупаційна політика російського уряду, що супроводжувалася нищенням українських громадських об’єднань, культурно-просвітницьких установ, арештами активістів (К. Паньківський, М. Заячківський та ін.), засланнями (митрополит Греко-католицької церкви А. Шептицький), примусовими міграціями, біженством.

На відміну від “УРЕ” і “ЕІУ”, у статті А. Жуковського майже не розкрито хід бойових дій, натомість більше уваги приділено гуманітарним аспектам війни.

Зокрема, йдеться про опіку з боку СВУ та Західноукраїнської ради над полоненими з російської армії в Австрії та Німеччині, з яких згодом сформуvalи Синю та Сіру дивізії, військові кадри яких відіграли помітну роль “у військових формаціях української державності”<sup>1</sup>.

Стаття “Перша світова війна 1914–1918”, за авторством В. Тарасова в “УРЕ” виконана в руслі ідеологізованої, партійної радянської історіографії. Обрамлена на початку цитатою В. Леніна, що містить стислу характеристику тогочасної війни з класових позицій та витягу з Програми КПРС про те, що “Перша світова війна і Жовтнева революція поклали початок загальній кризі капіталізму”. Матеріал містить огляд зовнішньополітичної ситуації, плани і стратегію великих гравців на міжнародній арені, складання військово-політичних блоків-антагоністів й алгоритму наростання загрози вибуху світового збройного конфлікту, до передвісників якого віднесено марокканську кризу 1905–1906 і 1911 років, боснійську кризу 1908–1909 рр., балканські війни 1912–1913 рр.

Стисло подавши розвиток подій на початковій фазі зіткнення, автор окреслює ставлення “пролетаріату” і політичних сил, які стали його виразниками (передусім російських більшовиків), а також “буржуазії”. Водночас гострому засудженню піддано керівників 2-го Інтернаціоналу, які пішли на угоди з правлячими колами своїх держав, чим зрадили інтереси боротьби (Базельський маніфест) і запрограмували його крах.

Конспективний виклад перебігу бойових дій завершено сюжетом про Лютневу й Жовтневу революції, Брестський мир та вихід Росії з війни.

Про події в Україні згадано лише у зв’язку з “австро-німецькою окупацією 1918 р.”, а період 1918–1920 рр. визначено терміном “громадянська війна і воєнна інтервенція”.

Підсумки війни для України обмежуються згадкою про те, що “від продуктивної праці на Україні було відірвано близько 4 млн трудящих”.

Версальсько-Вашингтонську систему оцінено як таку, що “закріпила нову розстановку сил між імперіалістичними державами і була спрямована проти радянської держави, світового революційного і національно-визвольного руху”<sup>2</sup>.

Стаття з цієї ж теми в “Енциклопедії історії України” (автор – д. і. н., член-кореспондент НАНУ О. Реєнт) – набагато більша за обсягом і побудована на інших методологічних підходах. Обравши за основу україноцентричний концепт, автор, не зупиняючись на причинах Першої світової війни, зосередив увагу на подіях, що відбувалися на українських етнічних землях. У тексті подано статистичні дані, що ілюструють участь українців у збройних силах воюючих держав, людські й матеріальні втрати сторін. Принципово важливою є згадка про формування Леґіону українських січових стрільців, що трактується як прагнення до творення власної національної армії, яка мала стати запорукою успішної боротьби за незалежну українську державу.

Навіть стислий огляд бойових дій та операцій, які відбувалися на українських теренах, переконливо свідчить про те, що Україна стала одним із головних театрів

<sup>1</sup> Енциклопедія українознавства. Словникова частина. Доповнення. – Париж; Нью-Йорк, 1995. – Т. 11. – С. 171–172.

<sup>2</sup> Українська радянська енциклопедія / [гол. ред. М. Бажан]. – Київ, 1981. – Т. 6: Куликів-Мікроклімат. – С. 282–285.

військових дій Першої світової війни, а її народ, розколений між двома імперіями, ніс на собі велику частку цього важкого тягара.

Увага приділена й суспільно-політичним явищам, які мали місце в цей період. Серед них виокремлено ті, що виявляють ставлення української спільноти до війни та оформлення в українському політикумі Галичини й Наддніпрянщини переконання в тому, що ситуацію, яка склалася, необхідно використати для здобуття більшої автономії, а то й незалежності для України.

У матеріалі розглянуто такі явища, як біженство й евакуація, що охопили відповідно 3 млн і 656 тис. мешканців українських земель. При цьому наголошено, що російський уряд використав масштабні примусові міграційні процеси для “вдосконалення” національної структури населення (читай – асиміляції).

Можливо, дещо передчасно вести мову про формування рис громадянського суспільства за умов воєнного стану, бойових дій та окупації значних територій України, але з тим, що деякі його елементи – функціонування громадських організацій, патріотичні рухи, добровільність, висока суспільна активність – безумовно, мали місце.

У статті простежено наростання економічних проблем та соціальної напруги, антивоєнних та антиурядових настроїв, протестних акцій у формі страйків, селянських виступів, усвідомлення необхідності кардинальних змін. Логічним продовженням кризових явищ стали революційні події 1917 р. і прихід до влади Української Центральної Ради<sup>3</sup>.

Міжнародно-правовим актом, що символізував завершення війни для України, стало укладання мирних угод у Бресті в лютому – березні 1918 р. Цій сторінці присвячені тексти в усіх трьох енциклопедичних виданнях.

У статті “Берестейський мир” “Енциклопедії українознавства” її автор вказує на те, що на засіданні 1 січня 1918 р. після заяви Л. Троцького, представник Четверного союзу граф О. Чернін визнав українську делегацію за незалежне представництво УНР. Однак обговорювати питання про включення справи Галичини, Буковини й Закарпаття в загальний мирний договір О. Чернін і представник Австро-Угорщини граф Чакі відмовилися на тій підставі, що це – внутрішня справа монархії. Натомість було визнано можливе входження Холмщини та Підляшшя до складу УНР.

На другому засіданні 1 лютого 1918 р. у Бресті з’явилася делегація радянського українського уряду, але Чернін оприлюднив позицію Четверного союзу про визнання УНР незалежною і суверенною державою, якою її проголосив IV Універсал.

Лише у цій статті (на відміну від “УРЕ” і “ЕІУ”) наведено інформацію про лінію кордону між УНР і Австро-Угорщиною та зміст інших статей Брестського миру, зокрема, про врегулювання евакуйованих заходів (ст. 3), встановлення дипломатичних відносин (ст. 4), повернення військовополонених (ст. 6), обмін цивільними інтернованими та відновлення цивільних і приватних правових відносин (ст. 8), відшкодування збитків, заподіяних війною, врегулювання економічних відносин, митних тарифів тощо (ст. 7).

Крім того, наголошено, що під тиском поляків австро-угорський уряд 4 липня 1918 р. анулював таємний договір з УНР про те, що до 31 липня Відень об’єднає Буковину і Галичину в єдиний “коронний край” з широкими автономними правами.

<sup>3</sup> Енциклопедія історії України: в 10 т. / [Гол. редкол. В. Смолій]. – Київ: Наукова думка, 2011. – Т. 8: Па-Прик. – С. 162–168.

Наприкінці статті вказано, коли і як Берестейські угоди з державами Четверного союзу ставали недійсними<sup>4</sup>.

Р. Симоненко назвав свою статтю в 2-му томі “УРЕ” “Брест-Литовська угода 1918 р.”. Вона яскраво ілюструє методологічні партійні підходи до трактування цих подій, а також стилістику їх подачі. Як зазначено в тексті, угода була підписана між Німеччиною, Австро-Угорщиною, Туреччиною, Болгарією і “українською буржуазно-націоналістичною Центральною Радою”. Цей акт “відкрив шлях до австро-німецької окупації України 1918”. А далі йде доволі промовистий пасаж: “Щоб створити видимість «законності» акту, німецька вояччина зажадала від Центральної Ради, яка зазнала поразки в боротьбі проти українського народу і влада яка була фікцією, заяви про «незалежність України». Проголошення т. з. IV Універсалу Центральної Ради 22–25. I (4–7. II) створило формальні «підстави» для підписання Брест-Литовської угоди. Змова правлячих кіл Німеччини з Центральною Радою ускладнювала становище радянської сторони на переговорах про укладання Брестського миру 1918 р., давала змогу німецьким імперіалістам диктувати найжорстокіші умови. Незабаром після підписання Брест-Литовської угоди останні пред’явили радянські делегації ультиматум, а 18. II почали наступ на Східному фронті...”

Відрікаючись від справи національного визволення, західноукраїнські буржуазні націоналісти цілком підтримали Брест-Литовську угоду”.

Р. Симоненко кваліфікує договір УНР як “грубе порушення волі українського народу”, вважаючи, що його інтереси репрезентували винятково радянські власті. Автор посилається на заяву ЦВК Рад України про те, що “ніякі зобов’язання, прийняті Центральною радою, не будуть визнані Українською Радянською владою, ні народом українським”<sup>5</sup>.

В “Енциклопедії історії України”, на відміну від “УРЕ”, вміщено дві статті: в одній розкрито сутність угод РСФРР з державами Четверного союзу, а в другій, – договір між Українською Народною Республікою та Німеччиною, Австро-Угорщиною, Туреччиною, Болгарією. Автор обох розвідок О. Лупандін звертає увагу на ст. 6 договору РСФРР, в якій її уряд фіксував зобов’язання визнати право українського народу на самовизначення, законність влади Української Центральної Ради на території України, Брестський мирний договір УНР з державами Четверного союзу від 9 лютого 1918 р., укласти з нею мир, негайно вивести з української території формування Червоної гвардії, припинити будь-яку агітацію і пропаганду проти уряду і громадських установ Української Народної Республіки”.

Натомість договір УНР з державами Четверного союзу розглянуто як “перший міжнародно-правовий акт, що визначав УНР суб’єктом міжнародного права”. “Внаслідок укладення цього миру, – вказує дослідник, – Україна формально набувала статусу належної нейтральної держави, а фактично ставала житницею центральних держав Європи”, оскільки 23 квітня 1918 р. їй було нав’язано значний обсяг експорту “надлишків” сільськогосподарської продукції. Можливо, таке посвідчення в одному реченні параметрів, що визначали політичний, міжнародно-правовий та економічний статус України, є не зовсім вдалий (ймовірно, обмежений обсяг енциклопедичної статті не дав змоги детальніше розкрити сутність та умови

<sup>4</sup> Енциклопедія українознавства. Словникова частина. – Париж; Нью-Йорк, 1955. – Т. 1. – С. 117.

<sup>5</sup> Українська радянська енциклопедія. – Київ, 1978. – Т. 2: Боронування-Гергелі. – С. 30, 31.

договорів). Але в цілому така характеристика відбивала тогочасні реалії. Автор має свій погляд і на ситуацію, що склалася після того, як 12 лютого 1918 р. уряд УНР звернувся до Німеччини з проханням ввести війська для розв'язання деяких внутрішніх проблем. Наслідком цього кроку він вважає “австро-німецький контроль над територією України”<sup>6</sup>.

У статті О. Бойко “Легіон українських січових стрільців” у 6-му томі “Енциклопедії історії України” наголошено, що і на стадії формування (тоді бажання служити в Легіоні виявило 28 тис. галичан, а було сформовано лише частину з 2,5 тис. вояків), і вже в ході війни керівні кола Австро-Угорської імперії “чинили перепони його посиленню і направляло на найбільш небезпечні ділянки фронту”.

Описавши участь легіонерів у боях Першої світової, дослідниця вказує на системну культурно-освітню роботу у стрілецькому середовищі (функціонування бібліотеки, хору, оркестру, власного видавництва, що випускало відомий альманах “Червона калина”, друк журналів, поштівок тощо).

Передаючи перипетії збройного протистояння у 1916–1917 рр., авторка зазначає, що січовики, які потрапили до російського полону, – В. Кучабський, А. Мельник, Р. Сушко, Ф. Черник та інші, – виступили ініціаторами формування у листопаді 1917 р. частини Січових стрільців у складі армії Української Народної Республіки.

Наголошено, що надісланий після Брестського миру 9 лютого 1918 р. в Наддніпрянську Україну в ході реалізації контрольних функцій австро-німецьких військ над українською територією Легіон УСС відмовився брати участь у каральних акціях проти місцевого селянства, натомість проводив у його середовищі роз’яснювальну політичну та культурно-просвітницьку роботу.

Після проголошення ЗУНР легіонери становили ядро Української Галицької Армії<sup>7</sup>.

“Українська Радянська енциклопедія” містить статтю А. Ярошенка “Січові стрільці”, в якій перша частина присвячена власне Легіону УСС, а друга – збройному формуванню 1917–1919 рр. доби УЦР і Директорії УНР. Вже початок матеріалу свідчить про те, в якому руслі радянські історики подавали інформацію про цю сторінку нашого минулого. Військові підрозділи “усусів”, за текстом, створив “австро-угорський уряд за допомогою буржуазно-націоналістичної «Головної Української Ради» і уніатської церкви, які прагнули відірвати Україну від Росії і передати її під протекторат Німеччини”. Ці підрозділи сформовано “в основному з представників західноукраїнської буржуазії та куркульства і частково з селян, введених в оману націоналістичною пропагандою”. За словами автора, легіонери “під час австро-німецької окупації допомагали окупантам боротися проти повстансько-партизанського руху українських трудящих”. Після розпаду Австро-Угорської імперії окремі групи січовиків “ввійшли до складу Української армії і стали опорою контрреволюційного «уряду» Західноукраїнської народної республіки”.

Як бачимо, матеріал наскрізь пронизаний антиукраїнським наставленням і виконаний в термінології класової оцінки історичних явищ<sup>8</sup>.

<sup>6</sup> Енциклопедія історії України: у 10 т. – Київ: Наукова думка, 2003. – Т. 1: А–В. – С. 374–375.

<sup>7</sup> Там само. – Київ, 2013. – Т. 10: Т–Я. – С. 97–98.

<sup>8</sup> Українська радянська енциклопедія. – Київ, 1983. – Т. 10: Салют-Стоговізі. – С. 211.



Підсумовуючи порівняння текстів, присвячених подіям Першої світової війни, констатуємо:

1. Матеріали, вміщені в “Енциклопедії українознавства”, віддзеркалювали україноцентричну концепцію видання, а також існуючий на час його підготовки рівень історичних знань. Політично загострені й позначені виразними антибільшовицькими акцентами статті, присвячені подіям Першої світової війни, стали органічною складовою еміграційного інформаційного і наукового простору, одним із засобів ідеологічної боротьби, метою яких вважалося відродження Української суверенної соборної держави.

2. Радянський історіографічний дискурс використовував жорсткий ідеологізований канон, насичений апологетикою більшовистської політики і практики, псевдонауковими евфемізмами, підміною понять, а подекуди і прямою фальсифікацією подій. Партійно-класова парадигма цілковито ігнорувала і свідомо спрямовувалася проти природного права українського народу на самовизначення, його здатності до соціальної самодіяльності і солідарності, громадської самоорганізації, засвоєння основ політичної культури, спроможності формулювати вагомі і перспективні суспільні ідеї та формувати політичні партії і недержавні інституції для їхньої реалізації – а отже, всього того, що виступає іманентними ознаками політичної нації.

3. На текстах “Енциклопедії історії України” позначалися кардинальні суспільні зміни, що відбулися в останні два десятиліття: інтеграція вітчизняного історієписання у світовий науковий процес, доступ до багатьох раніше таємних джерельних пластів та відсутність цензурних перепон, вільна від ідеологічних зобов’язань інтерпретація складних і суперечливих явищ і процесів. Оновлені методологічні підходи, майже необмежені інформативні ресурси створили підґрунтя для повноцінного наукового пошуку і творення науково вивіреного енциклопедичного продукту. Очевидно, що специфіка жанру енциклопедичної статті, обмежені обсяги публікацій не дали змоги збалансовано розкрити всі аспекти Першої світової війни, але визначальні її тенденції і прояви прописані в “ЕІУ” доволі рельєфно.

#### **Степан Борчук. Проблематика Первой мировой войны в отечественной энциклопедистике**

Освещены события Первой мировой войны на страницах отечественных энциклопедических изданий. Проанализирован и критически оценен собранный в издании материал, дается критическая оценка собранным сведениям с точки зрения украиноведения. Проведен сравнительный анализ трех известных энциклопедических изданий, освещающих события Первой мировой войны на своих страницах. Рассмотрены проблемы беженства, социально-экономического развития стран Европы в период военных действий на страницах энциклопедических изданий.

*Ключевые слова:* энциклопедия, “Украинская советская энциклопедия”, “Энциклопедия истории Украины”, “Энциклопедия украиноведения”, Первая мировая война.

#### **Stephen Borchuk. World War I in Ukrainian encyclopaedias**

The article analyses coverage of World War I in Ukrainian encyclopaedias and provides critical assessment of information they contain in terms of Ukrainian Studies. It offers a

---

comparative analysis of the three encyclopaedias containing entries on the events of World War I. It focuses on problems of refugees and socio-economic development of European countries during the hostilities on the pages of encyclopaedias.

*Key words:* encyclopaedia, the Soviet Ukrainian Encyclopaedia, the Encyclopaedia of History of Ukraine, the Encyclopaedia of Ukraine, World War I.